

مطالعهٔ پارچه ترمهٔ رضا ترکی یزد

سیده الهه علوی دهکردی^۱

دانشجوی دکتری مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی، دانشکدهٔ حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

مهرناز آزادی بویاغچی

دانشیار گروه حفاظت و مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی، دانشکدهٔ حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

 <https://doi.org/10.22034/ciom.2024.713658>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۲، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی، صص ۱۴۲-۱۲۵

چکیده

مطالعه در خصوص آثار تاریخی-فرهنگی که به دلایل متعدد از جمله عدم اطلاعات کافی دربارهٔ آن‌ها بعضاً مورد کم‌توجهی قرار گرفته، بسیار حائز اهمیت است. یکی از نمودهای آثار تاریخی-فرهنگی، هنرهای سنتی هستند. ترمه یکی از انواع هنرهای سنتی است که نام آن یادآور شهر تاریخی یزد است. ترمه‌بافی در یزد از گذشته به صورت دست‌بافت اجرا می‌شده اما رفته‌رفته این هنر کمرنگ شده و امروزه ترمه‌های ماشینی جایگزین آن‌ها شده‌اند.

لذا پرداختن به ترمه‌های دست‌بافت به یادگار مانده از دوران پیشین می‌تواند یادآور جزئیات این هنر روبه فراموشی باشد تا شاید مقدمه‌ای برای احیای آن فراهم شود. از این روی یک اثر پارچه‌ای از نوع ترمهٔ تاریخی از مجموعهٔ شخصی بانوی فقید «ایران استکی» واقع در شهرکرد انتخاب شده و تحقیق در باب آن به انجام رسید. این مطالعه با هدف تعیین قدمت، نوع کاربری و همچنین شناسایی نقوش به کار رفته در آن صورت پذیرفت و طی آن به سه پرسش پاسخ داده شد؛ پارچهٔ ترمهٔ مورد مطالعه مربوط به چه دوره‌ای است؟ نوع کاربری اثر مورد مطالعه چیست؟ و نقوش به کار رفته در اثر مورد مطالعه

کدام است؟ روش به کار رفته در پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی بوده که با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای (کتاب، مقاله و پایان‌نامه‌های مرتبط با موضوع) و میدانی (مصاحبه، مکاتبه با استادان صاحب نظر در این زمینه و بازدید از کارگاه‌های سنتی بافت ترمه) اطلاعات مورد نظر جمع‌آوری شد. مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد این اثر یکی از نمونه‌های پارچه ترمه رضا ترکی دست‌بافت بوده که متأسفانه تا به امروز در متون کمی به این نوع خاص از ترمه و ویژگی‌های منحصر به فرد آن اشاره شده است. این نوع ترمه در اوایل سده سیزدهم در جهت پیشرفت و بازدهی بیشتر از سوی شخصی به نام «رضا ترک» انجام شد. او بافت با انگشت را که علاوه بر تولید اندک برای بافنده زحمت و خستگی زیادی داشت منسوخ کرد و بافت ترمه را با «ماکو» عملی گردانید و از ابزار و وسایل بیشتری استفاده نمود.

ترمه بافته‌شده به این روش نیز به ترمه «رضا ترکی» معروف شد. اثر مورد مطالعه نیز یک پارچه ترمه رضا ترکی یزد، با کاربری بقچه حمام بوده است. در بافت پارچه مورد مطالعه نقوش متنوعی وجود دارد که به صورت کلی می‌توان به نقوش به کار رفته در قسمت مرکزی اثر مذکور شامل بته‌جقه، سرو و نقش پرنده و نیز در حاشیه به قاب‌بندی با طرح‌های هندسی اشاره کرد. رنگ‌های به کار رفته در اثر شامل سه رنگ سرمه‌ای، صورتی روشن و سفید است. همچنین برای تعیین قدمت اثر مورد مطالعه، یک نمونه ترمه رضا ترکی با قدمت معلوم بررسی شده و با مقایسه آن با ویژگی‌های پارچه‌های دوره قاجار و پهلوی، قدمت اثر اواخر دوره قاجار یا اوایل دوره پهلوی برآورد شد.

واژگان کلیدی: پارچه، ترمه، رضا ترکی، قاجار، پهلوی.

مطالعه پارچه ترمه
رضا ترکی یزد

مقدمه

مقاله حاضر با عنوان مطالعه‌ای بر پارچه ترمه رضا ترکی یزد با هدف بررسی اثر از نظر قدمت، نوع کاربری و شناسایی نقوش به کار رفته شامل بخش‌های معرفی، مستندنگاری، مطالعه تاریخی و نتیجه‌گیری است. اهمیت این پژوهش که به توصیف و تحلیل پارچه ترمه پرداخته، در شناخت هرچه بهتر یکی از انواع ترمه با نام رضا ترکی یزد بوده است. همچنین یکی از مسائلی که در حوزه میراث فرهنگی با آن روبه‌رو هستیم افول هنرهای سنتی است. تولید ترمه نیز که یکی از هنرهای سنتی به شمار می‌رود، در سال‌های اخیر از حالت دست‌بافت به ماشینی تبدیل شده و نمونه‌های دست‌بافت آن رو به فراموشی است.

پارچه مورد مطالعه یکی از نمونه‌های دست‌بافت ترمه محسوب می‌شود که فرضیه‌هایی درباره آن مطرح شده است؛ قدمت و کاربری اثر به گفته صاحب آن متعلق به دوره پهلوی بوده و به عنوان بقچه حمام استفاده می‌شده است. بنابراین به منظور بررسی فرضیه‌های مطرح شده، لازم است در خلال مقاله راجع به ترمه مطالعه و بررسی گسترده‌تری انجام شود.

روش تحقیق

این چنین مطالعاتی عموماً از روش تاریخی-تطبیقی به نتیجه خواهند رسید که در آن نیازمند چندین نمونه برای تطبیق است، اما در صورت نبود نمونه‌های تطبیقی می‌توان از روش توصیف و تحلیل نمونه موجود از جنبه‌های مختلف، برای رسیدن به پاسخ پرسش بهره برد؛ لذا در پژوهش حاضر به دلیل یافتن تنها یک نمونه دیگر از ترمه مورد مطالعه، روش تحقیق به کار گرفته شده توصیفی-تحلیلی است که به شیوه کتابخانه‌ای (کتاب، مقاله و پایان‌نامه‌های مرتبط با موضوع) و میدانی (مصاحبه، مکاتبه با استادان صاحب نظر در این زمینه و بازدید از کارگاه‌های سنتی بافت ترمه) اطلاعات جمع‌آوری شد.

همچنین توصیف و تحلیل اثری با قدمت از پیش تعیین شده در کنار اثر مورد مطالعه اصلی موجب تکمیل و تدقیق اطلاعات به دست آمده در پاسخ به سه پرسش اصلی پژوهش خواهد شد؛ پارچه ترمه مورد مطالعه مربوط به چه دوره‌ای است؟ نوع کاربری اثر مورد مطالعه چیست؟ و نقوش به کار رفته در اثر مورد مطالعه چیست؟

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های صورت گرفته در مورد منسوجات به‌ویژه پارچه ترمه از زوایای مختلفی صورت گرفته است، اما آنچه در میان پژوهش‌های صورت گرفته در مقاله پیش‌رو حائز اهمیت است، نگاهی تاریخی و فن‌شناسانه درباره پارچه‌های ترمه، بالاخص ترمه‌های یزد از حیث رنگ و نقش‌های به کار رفته در پارچه‌های ترمه است؛ لذا کاربردی‌ترین پژوهش‌های صورت گرفته در پیوند با مقاله حاضر به ترتیب سال به شرح زیر است:

کتاب «بته‌جقه چیست؟» از شهره صیاد و طاهره عطروش به سال ۱۳۸۵، پژوهشی است در مورد سیر تحول بته‌جقه و چگونگی به وجود آمدن آن در ایران که با هدف دستیابی به سیر تحول آن از بدو پیدایش تا به امروز به نگارش درآمده است.

کتاب ترمه‌های سلطنتی ایران و کشمیر از رحیم عناویان و ژرژ عناویان در سال ۱۳۸۶ به بررسی و مطالعه ترمه در ایران و کشمیر پرداخته است که با توجه به اطلاعات وسیعی که نگارندگان از بازدید کارهای رنگرزان و بافندگان حاصل کرده‌اند، در باب تجزیه و تحلیل مواد اولیه رنگ‌ها، نقشه‌ها و مایه‌های اصلی آن‌ها نیز در کتاب مذکور مطالبی آمده است.

صدیقه رمضانخانی در کتاب هنر نساجی در شهر یزد، نشر سبحان نور، که در سال ۱۳۸۷ نوشته است، علاوه بر تاریخ نساجی در شهر یزد به شرح دستگاه‌های مورد استفاده در بافندگی، رنگرزی، انواع منسوجات سنتی یزد و معرفی نساجان معاصر نیز پرداخته است. در این میان آنچه از دید پژوهش حاضر اهمیت دارد، اشاره‌ای هرچند مختصر به ترمه رضا ترکی یزد است.

یکی دیگر از پژوهش‌های انجام‌شده در باب ترمه یزد، به‌ویژه ترمه رضا ترکی، پایان‌نامه کارشناسی سیده الهه علوی دهکردی با عنوان «حفاظت و مرمت یک اثر پارچه‌ای ترمه منسوب به اواخر دوره قاجار یا اوایل دوره پهلوی» است.

مقاله‌ای نیز از محمدکریم یوسف جمالی، سید علیرضا ابطحی و سید منصور امامی میبیدی تحت عنوان ترمه کشمیری (یزدی) در سال ۱۳۹۵ به این دو پرسش پاسخ می‌دهد: «تحولات نساجی در یزد و نقش هنرمندان یزدی در این عصر چگونه بوده است؟ محصولات و دستاوردهای این تحولات در کشور و در یزد چه بوده است؟»

آنچه در پژوهش حاضر متفاوت از سایر پژوهش‌های انجام‌شده است، تمرکز بر نمونه پارچه‌ای است که کمتر مورد توجه و بررسی قرار گرفته است. ترمه رضا ترکی از جمله پارچه‌های مختص شهر یزد است که ویژگی‌های منحصر به فرد خود را داشته و جای مطالعه دقیق درباره آن در فضای پژوهشی خالی بوده است.

معرفی اثر مورد مطالعه

اثر مورد مطالعه یک نمونه پارچه ترمه با مالکیت شخصی بانوی فقید، ایران استکی، در شهرکرد است که به گفته وی این اثر متعلق به دوره پهلوی است. طبق مشاهدات اولیه، نمونه پارچه مورد مطالعه مربع-مستطیل شکل به ابعاد ۷۵ (کمینه) × ۷۹ (بیشینه) سانتی متر و دارای دو لایه است. لایه رویی طرح دار، با زمینه سرمه‌ای و طرح بته در کنار نوارهایی که در حاشیه و زمینه اصلی تکرار شده‌اند (قاب‌بندی)، دور تا دور اثر با چرخ خیاطی دوخته شده و دارای لایه آستری ساده به رنگ قرمز (دو تکه)^۱ است. کاربری اثر به گفته صاحب آن بقچه حمام بوده که احتمالاً به دلیل کاربردی که داشته (زدن سنجاق برای بستن بقچه) در گوشه‌ها دچار پارگی و کمبود شده است.

مستندنگاری

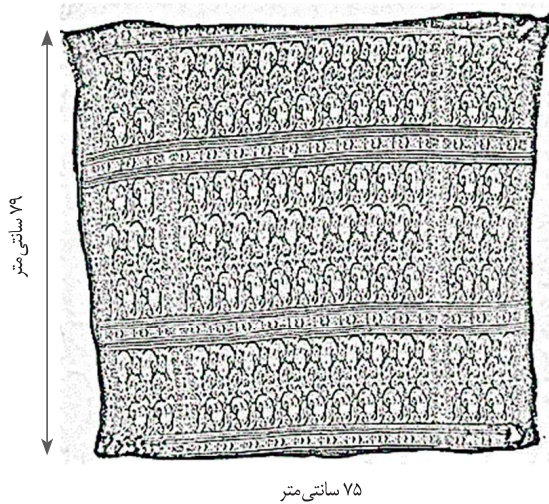
مستندنگاری از یک اثر تاریخی فرهنگی از جهات مختلف دارای اهمیت است. از جمله ارزیابی وضعیت کنونی، برنامه‌ریزی برای درمان‌های بعدی، ارزیابی مواد و شیوه‌های درمان و به‌صورت کلی شناختی بهتر از لحاظ اندازه، شکل و جزئیات اثر پیش از حفاظت و مرمت. بنابراین عکس‌برداری از اثر به‌صورت کلی و جزئی از تمامی ویژگی‌ها (شکل ۱)، همچنین ترسیم آن‌ها می‌تواند برای این کار انجام شود (شکل ۲)؛ لذا در پژوهش حاضر عکس‌برداری و ترسیم طرح خطی از اثر بدین منظور انجام شد.

■ شکل ۱. سمت راست: تصویر روی اثر، سمت چپ: تصویر پشت اثر (مأخذ: نگارندگان).

۱. احتمالاً به دلیل عرض کم پارچه تکه‌ای به آن متصل شده است.

■ شکل ۲. ترسیم طرح خطی از اثر (مأخذ: نگارندگان)

۱. مطالعات تاریخی

داشتن شناخت جامعی از اثر مورد مطالعه از جنبه‌های گوناگون، نیازمند دانش کافی درباره ترمه در دوره‌های مختلف است که دستیابی به تاریخ احتمالی اثر را ممکن می‌کند؛ لذا در ابتدا بررسی مختصری از ویژگی پارچه‌های دوران قاجار و پهلوی انجام پذیرفت و در گام دوم به ویژگی‌های ترمه از حیث نوع، نقش و رنگ پرداخته شد. در پایان با توجه به مطالعات صورت گرفته، اثر مورد مطالعه نیز مورد بررسی قرار گرفت.

۱-۱ بررسی نوع و ویژگی پارچه‌های دوره قاجار

نقوشی که در پارچه‌های این دوره به کار رفته‌اند را می‌توان به دسته‌های گیاهی، انسانی، جانوری و نقوش هندسی طبقه‌بندی کرد. هنرمندان به کاربرد عناصر گیاهی و هندسی اهمیت می‌دادند و در تزئین پارچه‌ها از آن‌ها استفاده می‌کردند. نقوش انسانی، برگرفته از زندگی دربار بود، مانند تصویر پادشاه هنگام چوگان‌بازی یا شکار. نقوش جانوری از جمله شیر، ببر، آهو، طاووس، باز و مرغابی بوده است. همچنین نقوش بته‌جقه، شاخ و برگ‌ها، گل‌ها به همراه اسلیمی‌ها و ختایی‌ها رواج فراوانی داشت.

انواع گل‌ها مانند گل سرخ، لاله و نیلوفر روی پارچه‌ها نقش می‌بستند. نقش مورد پسند عموم برای لباس مردانه و شال زنانه بته‌جقه بود که متن بته‌ها از گل‌ها و شاخه‌های ریز پر می‌شد. شاه و درباریان نیز از پارچه‌های نفیس با نقش بته‌جقه استفاده می‌کردند (مرزبان، ۱۳۷۴: ۵۱۷). در اثر مورد مطالعه، از نقوش مورد استفاده در دوره قاجار، نقوش جانوری یا به طور مشخص پرنده و نقش بته‌جقه در متن اثر و نقوش هندسی در قاب‌بندی آن استفاده شده است. در کتاب هنر پارچه‌بافی دوره قاجار درباره این نقوش چنین آمده است (روح‌فر، ۱۳۹۱: ۴۴ و ۴۵):

• نقوش جانوری: در آرایه‌های تزئینی پارچه‌های قاجار از نقوش جانوری نیز نسبت به دوره صفوی بسیار کم استفاده شده است. اکثراً نقوش پرندگان کوچک و طاووس همراه با نقوش گیاهی و گل و بته مشاهده می‌شوند.

• نقوش هندسی: نقوش دایره، مربع، مثلث، لوزی، زنجیره‌ای، خطوط مورب و موازی و طرح‌های راه‌راه به صورت ساده و اُریب از رایج‌ترین نقوش مایه‌های هندسی بر پارچه‌های این دوره هستند.

مطالعه پارچه ترمه
رضاترکی یزد

برخی از این نقوش دارای مفاهیم نمادین هستند که از دیرباز به عنوان آرایه‌های تزئینی و نمادین در آثار هنری ایران کاربرد داشته‌اند.

• نقوش تجریدی: شامل طرح بته‌جقه، ترنج، لچک و سایر نقوش برگرفته از طبیعت که تغییر شکل داده‌اند؛ مانند بته‌جقه که تغییر شکل داده‌شده درخت سرو است.

کالاهای تولیدی ایران در این زمان، شامل انواع مختلف پارچه‌های ابریشمی، پنبه‌ای ضخیم، شال کرمان، پارچه‌های زردوزی شده، کالاهای پوست بره و پارچه‌های پنبه‌ای ضخیم که در اصفهان تولید می‌شده است (شریعت پناهی، ۱۳۷۲: ۷۹). در یزد نیز زربفت و شال مخصوصی به نام «شال ابریشم» بافته می‌شد که رنگ‌های آن از روناس، گل زعفران، نیل، پوست انار و زاج کبود تهیه می‌گشت. شال‌هایی نیز در کرمان و مشهد تهیه می‌شد که بسیار مرغوب بودند و با شال‌های کشمیری برابری می‌کردند، اما با قیمتی نازل‌تر از شال‌های کشمیری عرضه می‌شدند (عیسوی، ۱۳۶۹: ۴۲۹).

انواع پارچه‌های ترمه پشمی نیز در دوره قاجار تولید می‌شد که نقوش آن‌ها بیشتر شبیه به نقوش پارچه‌های صفویه بود. مهم‌ترین و پر مصرف‌ترین رنگ در ترمه‌ها رنگ نیل بود که از آبی روشن تا سرمه‌ای تیره را به وجود می‌آورد. ترمه را در اندازه‌های مختلفی می‌بافتند؛ مانند چارقد، رویه لحاف، سفره، پرده، جانماز و شال. نقوش این ترمه عبارت بود از: راه کج، بته شاه عباسی، نسترن، بته چهار شاخه‌ای، بته و طوطی، گل داودی، بته‌جقه‌ای، شاخ گوزنی و محرمات (عناویان، ۱۳۸۶: ۲۱).

۱-۲ بررسی ویژگی پارچه‌های دوره پهلوی

در دوره پهلوی کارخانه‌های متعدد نساجی در شهرهای مختلف ایران ایجاد شد و این درحالی بود که به دلیل ۱۵۰ سال دوری از مسائل فنی جهان نه نیروی خبره در اختیار بود و نه قادر به ساخت ماشین‌آلات مورد نیاز بودند و نه فرهنگ صنعتی مورد لزوم برای توسعه و تکمیل نساجی وجود داشت. در این دوره پارچه‌هایی چون ترمه و مخمل با ماشین‌های خودکار نساجی بافته می‌شد که تاکنون نیز به همین روال ادامه دارد (طالب پور، ۱۳۹۲، ۱۸۶).

با توجه به رکود صنعت پارچه‌بافی و روی آوردن پارچه‌بافان به ماشین‌های صنعتی به جای بافت با دستگاه و به صورت دستی، امکان بافتن نمونه‌های پارچه مورد مطالعه در این دوره کم شده است؛ اما با توجه به وجود نمونه‌هایی از این نوع پارچه در مجموعه‌های خصوصی و موزه‌هایی نظیر موزه وزیری یزد که قدمت آن به اوایل دوره پهلوی نسبت داده شده، می‌توان گفت بافتن این نوع پارچه در این دوره نیز ادامه داشته است، هرچند با رکود قابل توجهی همراه است. لذا درباره تاریخ اثر، با توجه به نقوش مورد استفاده در دوره قاجار و در اثر مورد مطالعه، همچنین وجود نمونه‌های مشابه در دوره پهلوی می‌توان آن را به اواخر دوره قاجار یا اوایل دوره پهلوی نسبت داد.

۱-۳ ترمه و ویژگی‌های آن

ترمه یا تیرمه واژه‌ای است هندی، به معنای درخت سروی که خمیده باشد. برخی علت خمیدگی سرو را در پارچه ترمه خضوع و خشوع آن در مقابل عظمت الهی و آفرینش هستی معنا کرده‌اند و بعضی نیز سرو را به ایران و خمیدگی آن را به اعراب (بعد از جنگ ایران و اعراب) تشبیه کرده‌اند. همچنین برخی طرح ترمه را نشان اقتدار و وحدت ایرانیان دانسته‌اند؛ شاید به این دلیل که لباس ترمه اکثراً خاص پادشاهان و امرا بوده است. در مورد زادگاه ترمه نیز گفته‌ها متفاوت است. برخی زادگاه ترمه را کشمیر می‌دانند و معتقدند این هنر یا به تعبیر برخی صنعت، به روایتی از ایران به کشمیر راه برده و به روایتی دیگر در کشمیر تولد و تکوین یافته، سپس در ایران ریشه دوانیده است؛ اما آنچه در تاریخ کشمیر نقل شده این است که منسوجات پشمی اصلی بیگانه دارند و برازنده شاهان‌اند و اکنون کشمیری‌ها آن‌ها را می‌بافند (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۱۹۱).

از دیرباز طرح اصیل بته‌جقه را بیشتر در ترمه‌ها به یاد می‌آوریم (عطروش، ۱۳۸۵: ۱۱۸). منشأ اصلی طرح بته‌جقه همان گل‌های صفوی است. در سده هفدهم گل‌ها و بته‌ها نسبت به محور عمودی‌شان تقارن دارند. گل‌های صفوی که غالباً همان گل محمدی هستند یک گل بزرگ در قسمت فوقانی بوته دارند و گل فوقانی به دلیل بزرگی و وزنش گاه خمیده نشان داده می‌شود و این حالت رفته‌رفته در میان طراحان مطلوب واقع گردید، تا اینکه در اواخر سده‌های ۱۸ و ۱۹ به صورت بته‌جقه درآمد و موجودیت اولیه خود را که بته گل باشد از دست داد و فقط فرم آن باقی ماند (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۸).

۱-۳-۱ نحوه بافت پارچه ترمه

فراورده‌های دست‌بافت استان یزد را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته اول شامل فراورده‌های هنری و اصیلی است که تولید آن‌ها با ماشین امکان‌پذیر نیست و دسته دوم شامل محصولات است که بافت آن‌ها نسبتاً ساده و تولید آن‌ها با ماشین سریع‌تر، بادوام‌تر و مقرون به صرفه است (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۹۴).

پارچه مورد مطالعه با استناد به گفتگوی شفاهی با استاد شمسعلی، در دسته نخست قرار می‌گیرد. بنابراین پارچه ترمه با حرکت دو نخ تار و پود بافته می‌شود. برای شروع بافندگی ابتدا نخ‌های تار به دو دسته تقسیم شده (تشکیل دهنه)، سپس از طریق مکانیزم پودگذاری، نخ پود در لابه‌لای نخ‌های تار قرار می‌گیرد و شانه بافندگی این پود را به لبه پارچه می‌کوبد تا در محل معینی قرار گیرد. پس از این عملیات پارچه‌ای که به میزان یک پود بافته شده است، به دور غلتک پارچه پیچیده شده و نخ تار نیز به میزان یک پود از روی «اسنو» (غلتک نخ تار) بافندگی باز می‌شود تا فضای لازم برای پودگذاری دوم ایجاد شود.

مطالعه پارچه ترمه
رضاترکی یزد

پس از اتمام مراحل بافت یک پود، کلیه عملیات فوق برای بافت پودهای بعدی نیز تکرار می شود (شکل ۳). مجموعه عملیات مورد نیاز برای بافت یک پود را یک سیکل بافندگی می نامند (همان: ۹۷)

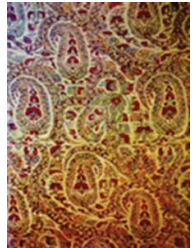
■ شکل ۳. استاد شمسعلی در حال بافندگی (مأخذ: نگارندگان).

۲-۳-۱ انواع ترمه

ترمه ها بر اساس نوع الیاف، نقش، رنگ و محل بافت به انواع مختلفی تقسیم می شوند که برخی از مهم ترین آن ها در جدول ۱ شرح داده شده است.

■ جدول ۱: انواع ترمه

نوع ترمه	ویژگی	تصویر
شال چارقدی	اندازه آن تقریباً یک متر و نیم است و برای روسری یا بقچه به کار می رفته که هم نقش لچک ترنجی آن متداول بوده است و هم نوع گلدان آن (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸).	
شال بندی	به نوعی گفته می شود که نقشه آن شبیه لانه زنبور است و داخل هر خانه یک گل یا یک بنه می خورد و بندها گاه از یک گیاه پیچ تشکیل می شوند و گاه از خطوط پهن ماریج. این نوع ترمه جهت بقچه، سفره قند و رومیزی استفاده می شده است (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸).	
شال راه راه	در ایران بسیار متداول بوده که بر دو نوع است: شال راه پهن و شال راه باریک، نوع راه باریک آن را به صورت اُریب می بریدند و برای سجاف یا حاشیه به کار می بردند (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸).	

	به نوعی شال راهراه گفته می‌شود که پهنای راه‌های آن متفاوت است (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸).	شال محرمات
	به انواع شال بافت کشمیر و یا دارای نقش خاص کشمیر، شال کشمیر گویند. جنس شال کشمیر عموماً از پشم بوده است و پشت این نوع شال‌ها نخ اضافی و رها وجود ندارد (زکریایی کرمانی، ۱۳۸۸: ۱۶۸).	شال کشمیری
	ترمه رضا ترکی منسوب به یزد دارای زمینه سرمه‌ای یا مشکی؛ تار تک‌رنگ مشکی یا سرمه‌ای و بود در چهار رنگ قرمز، سبز، نارنجی، مشکی و گاهی سفید بافته می‌شود. نوع لیف آن پنبه است، دارای قاب‌بندی و نقش متداول آن بته‌جقه است. بافت این نوع ترمه نیز سرژه است (گفتگوی شفاهی با ایمان زکریایی و استاد خجسته).	ترمه رضا ترکی
	این شال از انواع بسیار عالی کشمیر است. نقشه آن تکراری نیست و معمولاً بته‌های درشت دارد که از روی یکدیگر رد می‌شوند. شال رضایی را به دلیل ظرافت زیادش در قطعات بزرگ نمی‌توانستند ببافند و قطعات کوچک را پس از بافتن با مهارت خاصی به یکدیگر وصل می‌کردند (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۲۲۳).	شال رضایی
	همچنان که از نامش پیداست از انواع درباری و بسیار بالای شال‌های کشمیری است. عموماً نقش بته‌جقه و شاخ گوزنی در آن دیده شده است (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۲۲۳).	شال امیری
	ترمه‌های یزدی نیز به ترمه‌های بافت منطقه یزد گفته می‌شود که اکثراً یا راهراه هستند و یا گل‌های شاه‌عباسی دارند که البته بسیار قدیمی و نایاب هستند (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۲۲۳).	شال یزدی

مطالعه پارچه ترمه
رضاترکی یزد

۱-۳-۳ عناصر به کار رفته در ترمه

هماهنگی و چشم‌نوازی که در پارچه‌های ترمه به چشم می‌آید معلول دو عنصر رنگ و نقش در پارچه ترمه است. هرکدام از رنگ‌های به کار رفته در پارچه ترمه گویای مفهومی است، همچنین نوع نقش بته کار شده در آن نیز دارای نام و نشان خاصی است که بدان پرداخته خواهد شد.

۱-۳-۳-۱ تأثیر رنگ‌ها در پارچه ترمه

به نقل از عناویان «از مهم‌ترین وظایف بافنده ترمه انتخاب رنگ و جور کردن آن‌هاست و مهم‌ترین اصل در جور کردن رنگ‌ها این است که سعی شود رنگ‌ها با هم متجانس باشند یا به عبارت دیگر از یک گروه باشند» (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۶). لذا تأثیر رنگ در پارچه‌ها بسیار مورد اهمیت است. گاه در یک نقش از پارچه ترمه، دو یا سه درجه رنگی از یک رنگ واحد در کنار هم قرار گرفته‌اند و این نه تنها در زیبا ساختن اثر اهمیت دارد، بلکه به طور مستقل نیز تحسین برانگیز است. بافندگان در انتخاب و تنظیم رنگ‌ها اهداف دیگری همچون القای حس و حالت را نیز دنبال کرده‌اند. کنار هم گذاشتن رنگ‌های پر تحرک اما هماهنگ یا حتی به صورت پراکنده و ناگهانی در مکان‌های مختلف، زیبایی چشم‌نوازی را می‌آفریند.

نمونه این کار حتی در آثار نقاشان ایرانی هم دیده می‌شود که هر رنگ مفهوم خاصی را در ذهن بیننده آن به تصویر می‌کشد (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۲۰۴). انتخاب رنگ‌هایی در مایه‌های سرمه‌ای یا همان آبی تیره و گنجاندن قرمزهای تیره در لابه‌لای آن، عواطف لطیف عاشقانه و گاه تیرگی شب را القا می‌کند. ترکیب رنگ‌های قرمز، نارنجی، بنفش و زرد گوگردی، احساسات بیننده را به اوج می‌رساند و رنگ‌های آبی نیلگون، نباتی، زرد یا طلایی، روشنایی روز و قرار گرفتن در طبیعت را تجسم می‌کند (هاشمی، ۱۳۷۹: ۴۲).

هماهنگی و یکنواختی طبیعی که در رنگ‌های متضاد بسیاری از ترمه‌ها مشاهده می‌گردد، بیشتر به خاطر اختلاف ضخامت تار و بود این ترمه‌هاست. این اختلاف ضخامت و رد کردن پود از روی چند تار و از روی تعداد کمتری تار مجاور به طور تکرار خط‌های آریبی را سرتاسر ترمه ایجاد می‌کند و به دلیل اینکه رنگ زمینه این نقوش آریب، همان رنگ تار بوده و در تمام ترمه رنگ تارها یکسان است، رنگ‌هایی که به چشم می‌خورد، ترکیبی از رنگ تار و پود بوده و بیننده ناخودآگاه وجه مشترک و هماهنگی بین رنگ‌ها را احساس می‌کند (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۲۰۶).

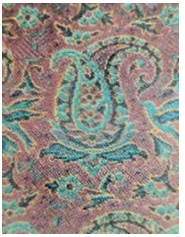
۱-۳-۳-۲ نقش بته در پارچه ترمه

نقش بته از لحاظ فرم کاملاً انتزاعی است و از آن‌جایی که انتزاع درون آن به برخی از اشکال شباهت دارد، مفاهیم مختلفی می‌توان برای آن متصور شد (زکریایی کرمانی، ۱۳۸۸: ۱۲۲). نقش

بته با توجه به فرم ظاهری و جزئیات تزئینی به انواع مختلفی تقسیم می‌شود که مهم‌ترین آنها در جدول ۲ آمده است:

■ جدول ۲: مهم‌ترین بته‌های رایج در ایران

نوع ترمه	ویژگی	تصویر
بته خرقه	اندازه آن تقریباً یک متر و نیم است و برای روسری یا بقچه به کار می‌رفته که هم نقش لچک ترنجی آن متداول بوده است و هم نوع گلدان آن (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸).	 (عناویان، ۱۳۸۶: ۱۱۵)
بته جقه	به نوعی گفته می‌شود که نقشه آن شبیه لانه زنبور است و داخل هر خانه یک گل یا یک بته می‌خورد و بندها گاه از یک گیاه پیچ تشکیل می‌شوند و گاه از خطوط پهن مارپیچ. این نوع ترمه جهت بقچه، سفره قند و رومیزی استفاده می‌شده است (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸).	 (عناویان، ۱۳۸۶: ۱۳۷)
بته قهر و آشتی (قرینه)	در ایران بسیار متداول بوده که بر دو نوع است: شال راه‌پهن و شال راه‌باریک، نوع راه‌باریک آن را به صورت آریب می‌بریدند و برای سجاف یا حاشیه به کار می‌بردند (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸).	 (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۲۹۳)
بته مادر و بچه	این نقش از دو بته تشکیل شده که یکی بزرگ‌تر و دیگری کوچک‌تر است، به طوری که بته کوچک‌تر در کنار یا درون بته بزرگ‌تر قرار گرفته است.	 (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۲۹۳)
بته شاخ گوزنی	از سر بته‌ها پیچک‌هایی شبیه شاخ گوزن خارج می‌شود و در سرتاسر پارچه به صورت مورب، بته‌ها را به یکدیگر متصل می‌کند.	 (عناویان، ۱۳۸۶: ۱۳۷)

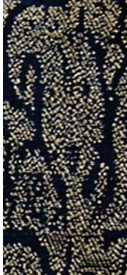
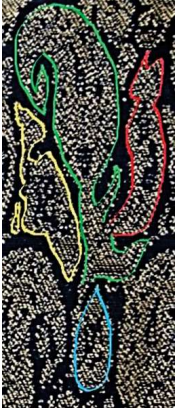

مطالعه پارچه ترمه
رضاترکی یزد

۲. نقوش به کار رفته در اثر مورد مطالعه

هنر ایران هنری مملو از تزئینات و آرایه‌های زینتی است که در درون خود بسیاری از مفاهیم اعتقادی، فکری و فلسفی را در قالب ساده‌ترین اشکال زینتی جای داده است. تزئین از آغاز خلقت انسان وجود داشته و این زینت در آغاز به صورت بیان مفاهیم اعتقادی و مذهبی بوده است. بسیاری از تزئینات ابتدایی بشر در دوران پارینه‌سنگی که در دل غارها نقش می‌بست برای بیان مفاهیم مذهبی بوده است. با آغاز تمدن و شهرنشینی تزئین با حفظ حالت مذهبی خود به نوعی تمایل به خلق زیبایی گرایش یافت. تزئینات در آثار هنری در بسیاری از موارد مفاهیمی را در خود جای داده‌اند که این مفاهیم با خلاقیت هنرمند درآمیخته و نقوش را شکل داده است (زکریایی کرمانی، ۱۳۸۸: ۱۱۹). در بافت پارچه مورد مطالعه نقوش متنوعی وجود دارد که به صورت کلی می‌توان به نقش بته، سرو، پرنده و همچنین نوارهایی که زمینه اصلی را به هشت قسمت تقسیم کرده و در حاشیه ترمه نیز به کار رفته است، اشاره کرد. در جدول ۳ نمونه‌های مذکور به صورت تجزیه شده آمده است:

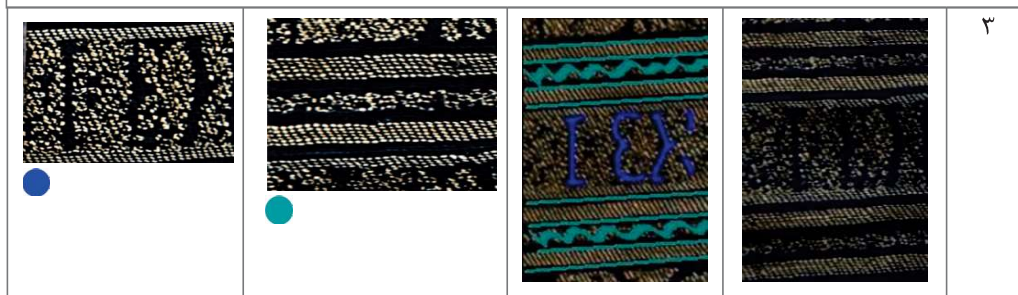
■ جدول ۳: نقوش به کار رفته روی اثر (مأخذ: نگارندگان).

   	 			۱
نقش ۱: همان‌طور که در نقش کلی مشاهده می‌شود و در تجزیه رنگی نقوش نیز نشان داده شده است، نقش بته در وسط و در دو طرف آن نقش دو حیوان دیده می‌شود، که به نظر می‌رسد هر دو نقشی از یک پرنده (احتمالاً طاووس) در دو حالت مختلف باشند، همچنین در قسمت پایین بته نقش یک سرو قابل مشاهده است.				

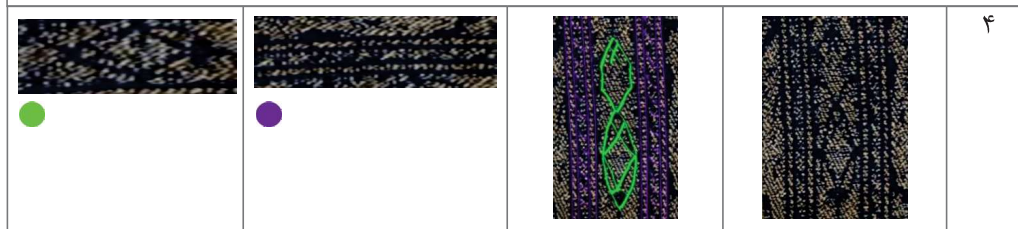

نقش ۲: همان طور که در نقش کلی ملاحظه می شود و در تجزیه رنگی نقوش نیز نشان داده شده است، وجود یک بته اصلی که با خطوط محیطی سبز رنگ نشان داده شده است. در میان نیز یک بته کوچک تر در سمت راست آن و نقش چند سرو راست قامت و خمیده نیز در اطراف آن مشخص است.

نقش ۳: همان طور که در نقش کلی ملاحظه می شود و در تجزیه رنگی نقوش نیز نشان داده شده است، یک حاشیه در دو طرف یک نقش تکرار شونده وجود دارد که خود شامل سه خط است: ساده - زنجیر مانند - ساده. کوچک ترین جزء نقش تکرار شونده میانی که در قاب بندی پارچه مورد مطالعه تکرار می شود، شامل سه نقش است که در ابتدا به نظر می رسد شبیه حروف باشند ولی با نگاهی جامع به کل پارچه مورد مطالعه، بیننده متوجه ارتباط این نقوش با نقوش کل پارچه می شود؛ در واقع نقش حاشیه، ادامه نقوش زمینه است^۱.

نقش ۴: همان طور که در نقش کلی ملاحظه می شود و در تجزیه رنگی نقوش نیز نشان داده شده است، یک حاشیه با خطوط مورب در دو طرف نقوش لوزی مانند به چشم می آید.

۱. از ابتدای طراحی دستگاه این موضوع لحاظ می شود، در نتیجه موقع بافت بخشی از طرح زمینه طرح حاشیه را تشکیل می دهد (مصاحبه منتشر نشده با استاد خجسته در تاریخ ۳۰ خرداد ۱۳۹۵، ساعت ۱۵:۲۰).

۳. ترمه رضا ترکی یزد

در اوایل سده سیزدهم هجری، در جهت پیشرفت و بازدهی بیشتر، همچنین بافت ترمه تحولاتی صورت گرفته که مهم‌ترین آن به‌وسیله شخصی به نام رضا ترک انجام شد. او بافت با انگشت را که علاوه بر تولید اندک برای بافنده زحمت و خستگی زیادی داشت، منسوخ کرد و بافت ترمه را با ماکو عملی گردانید و از ابزار و وسایل بیشتری چون ماکو، دفتین و نقشه که از سوی دو نفر، یکی استادکار و دیگری گوشواره کش انجام می‌گرفت، استفاده نمود که کار گوشواره کش را بعداً ماشین ژاکارد انجام داد. ترمه بافته‌شده به این روش به ترمه رضا ترکی معروف شد. این ترمه که دارای بته‌های بزرگی است در شهرهای تبریز، مشهد، ارومیه و کرمانشاه به فروش می‌رفته است (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۱۹۵).

جهت شناختی بیشتر از ترمه رضا ترکی یزد و با هدف تطبیق اثر مورد مطالعه با یک نمونه از آن، به مقایسه این دو نمونه از ترمه پرداخته شد (جدول ۴).

در گذشته هنگام خریداری ترمه‌های دست‌بافت در همان ابتدا دور تا دور ترمه را چرخ کرده تا از آسیب‌های احتمالی جلوگیری شود و پارچه ترمه سالم‌تر بماند. وجود دوخت‌هایی که با چرخ بر پارچه ترمه و کوک‌هایی که پشت آستری خورده شده، گواه این مدعاست که این دوخت‌ها مربوط به زمان بافت ترمه نبوده و بعداً برای اهدافی چون تعمیر و یا جلوگیری از آسیب‌های احتمالی اضافه شده است (گفتگوی شفاهی با آقای ایمان زکریایی).

آستری پشت پارچه نیز از دو تکه تشکیل شده که با توجه به نمونه ترمه مشابه آن (با توجه به گفته صاحب اثر) و مقایسه آستری آن با آستری نمونه مورد مطالعه، این فرضیه مطرح می‌شود که در گذشته به دلیل عرض کم پارچه‌ها، مجبور به استفاده از دوخت برای اتصال دو پارچه به یکدیگر، با هدف عریض کردن آن بودند (گفتگوی شفاهی با بدری حکیمیان).

کاربرد اثر با توجه به گفته صاحب آن و شواهدی از جمله پارگی گوشه‌ها، بقچه بوده است. البته کاربرد پارچه ترمه رضا ترکی در یزد چنین نبوده و بیشتر به عنوان پوشش خاک مزار از آن استفاده می‌شده است؛ بنابراین نمی‌توان کاربرد یکسانی برای تمام ترمه‌های رضا ترکی در نظر گرفت.

■ جدول ۴: مقایسه پارچه مورد مطالعه با یک نمونه پارچه ترمه رضا ترکی یزد (مأخذ: نگارندگان).

نام	پارچه مورد مطالعه (الف)	پارچه ترمه رضا ترکی منسوب به یزد (ب)
تصاویر		
اشتراکات	فرم	نقش
	-	قاب‌بندی بته سرو پرند هندسی
افتراقات	رنگ	کاربرد
	الف: زمینه سرمه‌ای ب: زمینه مشکی	الف: بقچه حمام ب: استفاده در مراسم تدفین

مطالعه پارچه ترمه
رضا ترکی یزد

نتیجه‌گیری

مطالعات صورت گرفته در پژوهش حاضر برای پاسخ به سه پرسش انجام شده است:

۱- پارچه ترمه مورد مطالعه مربوط به چه دوره‌ای است؟

۲- نوع کاربری اثر مورد مطالعه چیست؟

۳- نقوش به کار رفته در اثر مورد مطالعه کدام است؟ این تحقیق از طریق منابع کتابخانه‌ای، مصاحبه و مکاتبه با استادان صاحب نظر در این زمینه (استاد خجسته، استاد شمسعلی، خانم زهره روح فر، خانم بدری حکیمیان، آقای دکتر ایمان زکریایی) در باب پارچه‌های دوره قاجار و پهلوی، انواع مختلف ترمه از نظر نوع بافت، عناصر و رنگ‌های به کار رفته در آن، به خصوص ترمه رضا ترکی یزد صورت گرفته است. استفاده از این اطلاعات در کنار بررسی یک نمونه پارچه ترمه رضا ترکی با قدمت از پیش تعیین شده، نشان می‌دهد ترمه مورد مطالعه نیز از نوع رضا ترکی یزد است که قدمت آن به اواخر دوره قاجار یا اوایل دوره پهلوی بازمی‌گردد.

کاربرد اثر با توجه به گفته صاحب آن و شواهدی از جمله پارگی گوشه‌ها، بقچه بوده است؛ البته کاربرد پارچه ترمه رضا ترکی در یزد به عنوان پوشش خاک مزار استفاده می‌شده است. نقوش به کار رفته در اثر بته شامل سرو، پرنده و نوارهایی است که زمینه اصلی را تقسیم‌بندی کرده و رنگ‌های مورد استفاده در این نوع ترمه سه رنگ سرمه‌ای، صورتی روشن و سفید بوده که برای زمینه رنگ سرمه‌ای و در نقش‌ها دو رنگ دیگر به کار برده شده است.

منابع

- استاد شمسعلی، گفتگوی شفاهی، در تاریخ ۹ خرداد ۱۳۹۵ ساعت ۱۰:۳۰.
- ایمان زکریایی کرمانی: درباره ترمه رضا ترکی، گفتگوی شفاهی، در تاریخ ۲۸ آذر ۱۳۹۴، ساعت ۱۲.
- بدری حکیمیان: درباره آستر پارچه ترمه، گفتگوی شفاهی، در تاریخ ۹ دی ۱۳۹۴، ساعت ۹:۳۰.
- رمضانخانی، صدیقه. (۱۳۸۷). هنر نساجی در شهر یزد: نشر سبحان نور. تهران
- روح فر، زهره. (۱۳۹۱). هنر پارچه بافی در دوره قاجار. نشر آرمان شهر. تهران
- زکریایی کرمانی، ایمان. (۱۳۸۸). شال‌های ترمه ی کرمان: گذشته، حال، آینده، نشر متن. تهران
- شریعت پناهی، سید حسام الدین. (۱۳۷۲). اروپایی‌ها و لباس ایرانیان، نشر قومس. تهران
- طالب پور، فریده. (۱۳۹۲). تاریخ پارچه و نساجی در ایران، نشر دانشگاه الزهرا. تهران
- عطروش، طاهره. (۱۳۸۵). بته‌جقه چیست؟، موسسه فرهنگی هنری سی بال هنر. تهران
- عناویان، رحیم. (۱۳۸۶). ترمه‌های سلطنتی ایران و کشمیر، نشر فرهنگستان هنر. تهران
- عیسوی، چارلز، ترجمه یعقوب آژند. (۱۳۶۹). تاریخ اقتصادی ایران، نشر گستره. تهران
- فریه، دبلیور، ترجمه پرویز مرزبان. (۱۳۷۴). هنرهای ایران، نشر فرزاد روز. تهران
- هاشمی، نسرين (۱۳۷۹) ویژگی‌های نقاشی ایران، فصلنامه هنرهای تجسمی، شماره ۱۰

مطالعه پارچه ترمه
رضا ترکی یزد